

ΓΙΟΥΡΓΚΕΝ ΧΑΜΠΕΡΜΑΣ

ΓΙΑ ΕΝΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑ
ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
Σώτη Τριανταφύλλου

Περιεχόμενα

Πρόλογος	9
Η ιδέα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και η ρεαλιστική ουτοπία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων	17
Η κρίση της Ευρωπαϊκής Ένωσης υπό το φως της συνταγματοποίησης του διεθνούς δικαίου – Ένα δοκίμιο για το Σύνταγμα της Ευρώπης	57
I. Γιατί, ειδικά τώρα, η Ευρώπη είναι ένα συνταγματικό εγχείρημα	57
II. Η Ευρωπαϊκή Ένωση προ του διλήμματος μεταξύ μιας διεθνικής δημοκρατίας και ενός μεταδημοκρατικού εκτελεστικού φεντεραλισμού	70
III. Από τη διεθνή στην κοσμοπολιτική κοινωνία	121
Παράρτημα: Η Ευρώπη της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας	144
I. Μετά τη χρεοκοπία. Μια συνέντευξη	145

II. Με το ευρώ αποφασίζεται η τύχη της Ευρωπαϊκής Ένωσης	164
III. Συνθήκη υπέρ ή κατά της Ευρώπης;	173
Παραπομπές	188
Γιούργκεν Χάμπερμας: Βιογραφικό	191

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Από το 2008 παρακολουθούμε τις κοπιώδεις διαδικασίες της γερμανικής ομοσπονδιακής κυβέρνησης καθώς, απρόθυμα και με μικρά βήματα, κινείται επιφυλακτικά προς την Ευρώπη. Τελικά – ύστερα από δύομισι χρόνια αρχικής επιμονής σε μοναχικές εθνικές διαδρομές, παζάρεμα για ομπρέλες διάσωσης, διαφορούμενα σημεία και καθυστερημένες παραχωρήσεις– μοιάζει να επικρατεί η άποψη ότι το νεοφιλελεύθερο όνειρο έχει αποτύχει οικτρά. Τα εθελοντικά συμφωνημένα κριτήρια οικονομικής σταθερότητας που υποτίθεται ότι όφειλαν να ακολουθήσουν οι εθνικοί προϋπολογισμοί των κρατών-μελών έχουν καταρρεύσει. Το όνειρο των «μηχανισμών» οι οποίοι θα έκαναν περιττή τη διαμόρφωση κοινής πολιτικής βούλησης και θα χαλιναγωγούσαν τη δημοκρατία συνετρίβη όχι μόνο πάνω στις διαφορετικές οικονομικές νοοτροπίες, αλλά προπάντων πάνω σε εναλλασσόμενους αστερισμούς απρόβλε-

πτων καταστάσεων. Σήμερα μιλάμε όλοι για το «κατασκευαστικό λάθος» της νομισματικής ένωσης του ευρώ από την οποία λείπουν οι απαραίτητες ικανότητες πολιτικής καθοδήγησης. Γίνεται λοιπόν όλο και πιο κατανοητό ότι οι ευρωπαϊκές συνθήκες χρειάζονται αλλαγές, λείπει ωστόσο ακόμα η σαφής προοπτική.

Σύμφωνα με τα σχέδια και τις προτάσεις που κυκλοφορούν τελευταία, η από κοινού διακυβέρνηση των δεκαεπτά χωρών της Ευρωζώνης οφείλει να διενεργείται στον κύκλο των αρχηγών κρατών και κυβερνήσεων, δηλαδή σε έναν «πυρήνα» του συμβουλίου κορυφής. Επειδή το διοικητικό αυτό όργανο δεν είναι σε θέση, από τη φύση του, να λαμβάνει αποφάσεις δεσμευτικές από νομική άποψη, το σκεπτικό επικεντρώνεται στο είδος των κυρώσεων που πρέπει να επιβάλλονται στις «ανυπάκουες» κυβερνήσεις. Ποιος όμως θα επιβάλει σε ποιον ευπείθεια και σχετικά με αποφάσεις ποιου περιεχομένου; Από τη στιγμή που τα δύσκαμπτα κριτήρια σταθερότητας της «Συνθήκης για την Ευρώπη», στο όνομα της οποίας κάποτε ορκίζονταν όλοι, διευρύνθηκαν και έγιναν ελαστικότερα, οι αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου οφείλουν να επεκταθούν στο ευρύ φάσμα όλων εκείνων των πολιτικών επιλογών που επηρεάζουν τη διεθνή ανταγωνιστικότητα των εθνικών οικονομιών – οι οποίες μάλιστα διαφέρουν και αποκλίνουν μεταξύ τους. Οι ευρωπαϊκές συμφωνίες θα επενέβαιναν έτσι στον πυρήνα των εθνικών κοινοβουλίων και θα επηρέαζαν τη χρηματοπιστωτική και οικονομική πολιτική, την κοινωνική και την εκπαιδευτική πολιτική, καθώς και την πο-

λιτική της αγοράς εργασίας. Προφανώς οι Ευρωπαίοι ηγέτες φαντάζονται τη διαδικασία ως εξής: οι αρχηγοί των κρατών, προκειμένου να επιβάλουν όλους τους πολιτικούς στόχους στους οποίους συμφώνησαν με τους συναδέλφους τους στις Βρυξέλλες, πρέπει να επιτύχουν, ο καθένας στο δικό του εθνικό κοινοβούλιο, μια πειθαναγκασμένη πλειοψηφία, μια βεβαιασμένη συναίνεση. Αυτή η μορφή εκτελεστικού φεντεραλισμού με όργανο ένα αυτοανακηρυσσόμενο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο των δεκαεπτά θα ήταν το υπόδειγμα άσκησης μεταδημοκρατικής [δηλαδή, εντέλει, «αντιδημοκρατικής»] ηγεμονίας.

Όπως ήταν αναμενόμενο, λοιπόν, εναντίον αυτής της διακυβερνητικής υπονόμευσης της δημοκρατίας αναπτύσσεται αντίσταση από δύο πλευρές. Οι υπερασπιστές του εθνικού κράτους βλέπουν τους χειρότερους φόβους τους να επιβεβαιώνονται και περιχαρακώνονται περισσότερο από ποτέ πίσω από την πρόσοψη της προ πολλού διάτρητης εθνικής κυριαρχίας. Εξάλλου, με τη σημερινή κρίση έχουν χάσει την κάλυψη ενός οικονομικού λόμπι το οποίο ως τώρα ενδιαφερόταν να διατηρήσει τόσο το κοινό νόμισμα όσο και την κοινή αγορά μακριά από πολιτικές παρεμβάσεις. Από την άλλη πλευρά, επανεμφανίζονται οι εδώ και πολύ καιρό σιωπηροί υπέρμαχοι των «Ηνωμένων Πολιτειών της Ευρώπης», οι οποίοι, με την εμφατική προβολή του στόχου τους, της ολοκλήρωσης δηλαδή του πυρήνα της Ευρώπης, τελικά μόνο κακό κάνουν. Γιατί έτσι η δικαιολογημένη αντίσταση ενάντια στον κατήφορο προς ένα γραφειοκρατικό εκτελεστικό φεντεραλισμό εγκλωβίζεται στο αδιέξοδο δίλημμα μεταξύ εθνικού και

ομόσπονδου ευρωπαϊκού κράτους. Αλλά και ο ασαφής φεντεραλισμός, που αρνείται αυτό το φευτοδίλημμα, δεν είναι καλύτερος.

Με την προσπάθειά μου να αναλύσω και να προβάλω ένα «Σύνταγμα» –την πραγματική κατάσταση και το πολιτικό σύνταγμα– της Ευρώπης θέλω να δείξω ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση της Συνθήκης της Λισσαβόνας¹ δεν απέχει πολύ από μια υπερεθνική δημοκρατία, όπως πιστεύουν οι περισσότεροι επικριτές της. Επίσης, θα ήθελα να διευκρινίσω γιατί δεν είναι δυνατόν να διορθωθεί το κατασκευαστικό λάθος της νομισματικής ένωσης δίχως αλλαγή συνθήκης. Ο προγραμματισμένος συντονισμός των αποφάσεων των κρατών της Ευρωζώνης σε σημαντικούς

¹ Σ.τ.μ. Η *Συνθήκη της Λισσαβόνας* (γνωστή και ως *Μεταρρυθμιστική Συνθήκη*) υπεγράφη στις 13-12-2007 στη σύνοδο κορυφής της Λισσαβόνας, στην οποία συμμετείχαν οι πολιτικοί αρχηγοί και οι υπουργοί Εξωτερικών των κρατών-μελών. Στην ουσία, η συνθήκη αυτή αντικαθιστά το ευρωπαϊκό σύνταγμα και τροποποιεί τις υπάρχουσες συνθήκες. Μετά την υπογραφή της ο πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, κ. Μπαρόζο, δήλωσε: «Μια Ευρώπη διευρυμένη σε 27 κράτη-μέλη, επανενωμένη γύρω από την ελευθερία και τη δημοκρατία, και μια Ευρώπη που θα έχει καλύτερη θέση από οποιαδήποτε άλλη χώρα ή ομάδα χωρών, όχι για να επιβάλλει, αλλά για να προτείνει συνολικές λύσεις τις οποίες χρειάζεται ο κόσμος επειγόντως. Για να το επιτύχουμε αυτό, όλες οι κυβερνήσεις έδειξαν πολιτικό θάρρος. Σας καλώ τώρα να επιδείξουμε την ίδια αποφασιστικότητα κατά την περίοδο της επικύρωσης. Με την υπογραφή της Συνθήκης της Λισσαβόνας βάζουμε τέλος στις συζητήσεις έξι ετών σχετικά με τους θεσμούς μας. Τώρα είναι καιρός να προχωρήσουμε. Η Ευρώπη οφείλει να αναλάβει πολλές προκλήσεις, τόσο εσωτερικές όσο και εξωτερικές, και οι πολίτες μας ζητούν αποτελέσματα».

τομείς της πολιτικής χρειάζεται πιο διευρυμένο νομιμοποιητικό υπόβαθρο από το υπάρχον. Ωστόσο, για μια τέτοια υπερεθνική δημοκρατία, το ομοσπονδιακό σύνταγμα είναι λάθος παράδειγμα. Από τη στιγμή που θα δούμε την Ευρωπαϊκή Ένωση σαν να έχει δημιουργηθεί από δύο υποκείμενα με ίσα δικαιώματα, ικανά να δημιουργήσουν σύνταγμα, δηλαδή από τους «πολίτες» και από τους «λαούς» της Ευρώπης, αναγνωρίζουμε την αρχιτεκτονική της υπερεθνικής και συγχρόνως δημοκρατικής συνύπαρξης. Γι' αυτό, οφείλουμε να βγάλουμε τα σωστά συμπεράσματα από την πρωτοφανή εξέλιξη του ευρωπαϊκού δικαίου τα τελευταία πενήντα χρόνια.

Οι πολιτικές ελίτ διστάζουν ακόμα μπροστά στο ψηλό εμπόδιο μιας αλλαγής συνθήκης. Αυτός ο δισταγμός δεν εξηγείται μόνον από τα ομορτωτιστικά συμφέροντα για διατήρηση της εξουσίας και από την έλλειψη ηγετικής ισχύος. Οι φόβοι που πηγάζουν από οικονομικές αναλύσεις κάνουν τα προβλήματα της Ευρώπης εντονότερα στη συνείδηση των κατοίκων της και τους προσδίδουν βαθύτερη υπαρξιακή έννοια απ' ό,τι άλλοτε. Αυτή την ασυνήθη στάση των πολιτών [δηλαδή, το ενδιαφέρον, την έγνοια, τα ερωτηματικά] οι ελίτ της εξουσίας θα έπρεπε να την εκλάβουν ως ευκαιρία και να αναγνωρίσουν τον εξαιρετικό χαρακτήρα της παρούσας κατάστασης. Αλλά οι πολιτικοί έχουν προ πολλού μετατραπεί κι αυτοί σε εκτελεστική ελίτ: δεν είναι πλέον προετοιμασμένοι για μια κατάσταση δίχως σύνορα η οποία να ακυρώνει τον συνήθη δημοσκοπικό-διοικητικό έλεγχο και να απαιτεί πολιτικό τρόπο διαμόρφωσης των νοοτροπιών.

Θα προσπαθήσω, με τον τρόπο μου, να εξηγήσω γιατί υπάρχει τέτοιο διανοητικό και ψυχολογικό μπλοκάρισμα μπροστά σε μια διακρατικοποίηση-διεθνοποίηση της δημοκρατίας. Τοποθετώ λοιπόν την ευρωπαϊκή ενοποίηση στη μακροπρόθεσμη προοπτική της εκνομίκευσης (Verrechtlichung – juridification) και του εκπολιτισμού (Zivilisierung) της κρατικής εξουσίας. Από αυτή την προοπτική πρέπει να γίνεται φανερό ότι η ειρήνευση των πολεμοχαρών εθνών, ο σκοπός δηλαδή για τον οποίο μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ιδρύθηκαν τα Ηνωμένα Έθνη και δρομολογήθηκε η ευρωπαϊκή ενοποίηση, δημιούργησε και την αφετηρία για έναν ευρύτερο στόχο: τη δημιουργία ικανότητας για πολιτικούς χειρισμούς πέρα (και «πάνω») από το εθνικό κράτος. Η «συνταγματοποίηση» του διεθνούς δικαίου δεν απευθύνεται πλέον μόνο σ' αυτή την ειρήνευση που υπήρξε η απαρχή της εξέλιξης προς την Ευρωπαϊκή Ένωση. Η έκρηξη των νεοφιλελεύθερων φαντασιώσεων ενίσχυσε την άποψη ότι οι οικονομικές αγορές, δηλαδή τα λειτουργικά συστήματα της παγκόσμιας κοινότητας που διαπερνούν τα εθνικά σύνορα, δημιουργούν προβλήματα τα οποία μεμονωμένα κράτη –ή συνασπισμοί κρατών– δεν είναι σε θέση να χειριστούν. Από αυτή την ανάγκη για ρύθμιση θα προκύψει η πολιτική ως οντότητα, η πολιτική στον ενικό: η διεθνής κοινότητα των κρατών πρέπει να εξελιχθεί σε κοσμοπολιτική κοινότητα των κρατών και των πολιτών του κόσμου.

Στο δοκίμιο για το Σύνταγμα της Ευρώπης περιλαμβάνω μια μελέτη (που δημοσιεύθηκε σε ειδικό περιοδικό) που ερευνά τη σχέση της συστημικής

έννοιας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων με τη γενεαλογική έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. «Γενεαλογικός» σημαίνει ότι οι εμπειρίες της τραυματισμένης ανθρώπινης αξιοπρέπειας προσδίδουν αγωνιστική δυναμική στην αντίσταση που αναπτερώνει κάθε τόσο την ελπίδα για μια θεσμοθέτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Το όραμα μιας πολιτικά συντεταγμένης παγκόσμιας κοινωνίας χάνει κάτι από την «ουτοπικότητά» του αν πάρουμε υπόψη ότι, εδώ και μερικές δεκαετίες, η ρητορική και η πολιτική των ανθρωπίνων δικαιωμάτων έχουν επεκτείνει τη δράση τους σε παγκόσμιο επίπεδο. Ήδη από την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης, μέσα από την έντονη διαφοροποίηση πολιτικών και ανθρωπίνων δικαιωμάτων, εκφράζεται υπαινικτικά η αξίωση για επιβολή των ίδιων δικαιωμάτων σε όλους παγκοσμίως. Αυτή η κοσμοπολιτική αξίωση σημαίνει ότι ο ρόλος των ανθρωπίνων δικαιωμάτων δεν πρέπει να εξαντλείται στην ηθική κριτική προς τις άδικες συνθήκες μιας άκρως διαστρωματωμένης παγκόσμιας κοινωνίας. Τα ανθρώπινα δικαιώματα χρειάζονται θεσμική ενσωμάτωση σε μια πολιτικά συντεταγμένη παγκόσμια κοινωνία.

Οι τρεις παρεμβάσεις του παραρτήματος μπορούν να αναγνωστούν ως σχολιασμοί της εθνοκεντρικής εικόνας της Ευρώπης, η οποία αντικατοπτρίζεται στην αντίληψη που έχει η επανενωμένη Γερμανία για τον εαυτό της.

Στάρνμπεργκ, αρχές Σεπτεμβρίου 2011

Η ΙΔΕΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΑΞΙΟΠΡΕΠΕΙΑΣ ΚΑΙ Η ΡΕΑΛΙΣΤΙΚΗ ΟΥΤΟΠΙΑ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

Η Οικουμενική Διακήρυξη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, την οποία υιοθέτησαν τα Ηνωμένα Έθνη τη 10η Δεκεμβρίου 1948, ξεκινά στο Άρθρο 1 με τη φράση: «Όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται ελεύθεροι και ίσοι στην αξιοπρέπεια και τα δικαιώματα».¹ Αλλά και το προοίμιο αναφέρει στην ίδια πρόταση την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και τα ανθρώπινα δικαιώματα. Επισφραγίζει την «πίστη [...] στα θεμελιικά δικαιώματα του ανθρώπου, στην αξιοπρέπεια και την αξία της ανθρώπινης προσωπικότητας».²

¹ «All human beings are born free and equal in dignity and rights». Το προοίμιο, στην πρώτη πρόταση απαιτεί την αναγνώριση της «σύμφυτης αξιοπρέπειας» («inherent dignity») καθώς και «των ίσων και αναπαλλοτρίωτων δικαιωμάτων ... σε όλα τα μέλη της ανθρώπινης οικογένειας» («equal and inalienable rights of all members of the human family»).

² «[T]he peoples of the United Nations have in the Charter reaffirmed their faith in fundamental human rights, in the dignity and worth of the human person [...]».

Το προ εξήντα ετών ψηφισθέν σύνταγμα της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας ξεκινά με μια παράγραφο για τα θεμελιώδη δικαιώματα – και πάλι στο Άρθρο 1 αρχίζει με την πρόταση: «Η αξιοπρέπεια των ανθρώπων είναι απαραβίαστη». Είχαν προηγηθεί παρόμοιες διατυπώσεις σε τρία από τα πέντε συντάγματα ομοσπονδιακών χωρών που ψηφίστηκαν μεταξύ 1946 και 1949. Αλλά και στον διεθνή διάλογο για τα ανθρώπινα δικαιώματα, όπως και στη νομολογία, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια παίζει πρωτεύοντα ρόλο.³

Το απαραβίαστο της ανθρώπινης αξιοπρέπειας απασχόλησε τη γερμανική δημοσιότητα το 2006, όταν το ομοσπονδιακό συνταγματικό δικαστήριο απέρριψε τον «νόμο περί ασφάλειας του εναέριου χώρου» ως αντισυνταγματικό. Η Βουλή είχε τότε μπροστά της το σενάριο της «9/11», την τρομοκρατική επίθεση στους δίδυμους πύργους του Διεθνούς Κέντρου Εμπορίου· σκόπευε λοιπόν να εξουσιοδοτήσει τις ένοπλες δυνάμεις να καταρρίπτουν σε παρόμοια περίπτωση τα επιβατικά αεροπλάνα-βόμβες προκειμένου να προστατεύσουν απροσδιόριστο αριθμό απειλούμενων προσώπων στο έδαφος. Όμως, κατά την άποψη του δικαστηρίου η θανάτωση των επιβατών από κρατικά όργανα θα ήταν αντισυνταγματική. Η υποχρέωση του κράτους (στο Άρθρο

³ Erhard Denninger, «Der Menschenwürdesatz im Grundgesetz und seine Entwicklung in der Verfassungsrechtsprechung», στο: Franz-Joseph Peine/Heinrich A. Wolff (επιμ.), *Nachdenken über Eigentum*, Επετειακός τόμος για τον Alexander von Brünneck, Baden-Baden: Nomos 2011, σ. 397-411.

2 του συνταγματικού νόμου)⁴ να προστατεύσει τη ζωή των πιθανών θυμάτων μιας τρομοκρατικής επίθεσης οφείλει να υποχωρήσει μπροστά στην υποχρέωση για σεβασμό της ανθρώπινης αξιοπρέπειας των επιβατών: «[Α]φού με το να αποφασίζει το κράτος μονομερώς περί της ζωής τους [...] αμφισβητείται στους επιβάτες του αεροσκάφους η αξία της ανθρώπινης ζωής».⁵ Σε αυτή την ετυμηγορία του δικαστηρίου είναι εμφανής η απήχηση του κατηγορηματικού προστάγματος του Καντ. Ο σεβασμός της ανθρώπινης αξιοπρέπειας απαγορεύει στο κράτος τη μεταχείριση οποιουδήποτε ατόμου ως μέσου για άλλο σκοπό, έστω κι αν πρόκειται για τη διάσωση της ζωής πολύ περισσότερων ατόμων.

Έχει ενδιαφέρον ότι η φιλοσοφική έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, που εμφανίζεται ήδη από την αρχαιότητα και αργότερα στον Καντ, άρχισε να εισάγεται σε κείμενα του διεθνούς δικαίου και στα εθνικά συντάγματα μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Σχετικά λίγο καιρό διαδραματίζει κεντρικό ρόλο και στη διεθνή νομολογία. Αντιθέτως, η έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ως έννοια δικαίου δεν εμφανίζεται ούτε στις κλασικές διακηρύξεις για τα ανθρώπινα δικαιώματα του 18ου αιώνα ούτε στις

⁴ «Ο καθένας έχει δικαίωμα στη ζωή και τη σωματική του ακεραιότητα».

⁵ BVerfG, 1 BvR 357/05 της 15ης Φεβρ. 2006, παρ. 124· πρβλ. την απόφαση με το Jochen von Bernstorff, «Pflichtenkollision und Menschenwürdegarantie. Zum Vorrang staatlicher Achtungspflichten im Normbereich von Art. 1 GG», στο: *Der Staat* 47/2008, σ. 21-40.

κωδικοποιήσεις του 19ου αιώνα.⁶ Γιατί στο δίκαιο γίνεται λόγος περί «ανθρωπίνων δικαιωμάτων» τόσο νωρίτερα απ' ό,τι περί «ανθρώπινης αξιοπρέπειας»; Οι ιδρυτικές πράξεις των Ηνωμένων Εθνών, οι οποίες θεμελιώνουν ρητά τη σχέση μεταξύ ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ανθρώπινης αξιοπρέπειας, υπήρξαν προφανώς μια απάντηση στα μαζικά εγκλήματα που διεπράχθησαν υπό το ναζιστικό καθεστώς και γενικότερα στις σφαγές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Άραγε έτσι εξηγείται η προεξάρχουσα θέση την οποία κατέχει η ανθρώπινη αξιοπρέπεια και στα μεταπολεμικά συντάγματα της Γερμανίας, της Ιταλίας και της Ιαπωνίας, των καθεστώτων δηλαδή που διαδέχθηκαν τους ενόχους για την ηθική καταστροφή του 20ού αιώνα; Μήπως η ιδέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, που πρώτη φορά, στο ιστορικό πλαίσιο του Ολοκαυτώματος, φορτίστηκε –εκ των υστέρων– με την ηθική έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, υπερφορτίστηκε τελικά;

Η όψιμη σταδιοδρομία της έννοιας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας σε συζητήσεις περί συνταγμάτων και διεθνούς δικαίου ενισχύει αυτές τις σκέψεις. Υπάρχει μία και μοναδική εξαίρεση από τα μέσα του 19ου αιώνα: στις διαπραγματεύσεις για την κατάργηση της θανατικής ποινής και των σωματικών τιμωριών στην παράγραφο 139 του συντάγματος του Ναού του Αγίου Παύλου⁷ αναφέρεται

⁶ Πρβλ. Christopher McCrudden, «Human dignity and judicial interpretation of human rights», στο: *The European Journal of International Law* 19/2008, σ. 655-724.

⁷ Σ.τ.μ. Μετά την επανάσταση του 1848 η Φρανκφούρτη έγινε η έδρα του πρώτου δημοκρατικά εκλεγμένου γερμανικού κοι-

ότι: «Ένα ελεύθερο κράτος οφείλει να σέβεται την ανθρώπινη αξιοπρέπεια ακόμα και όταν πρόκειται για εγκληματίες».⁸ Ωστόσο, το σύνταγμα αυτό, το οποίο προέκυψε από την πρώτη αστική επανάσταση στη Γερμανία, δεν ετέθη ποτέ σε ισχύ. Με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, η χρονική ασυμμετρία μεταξύ της ιστορίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η οποία ανάγεται στον 17ο αιώνα, και της πρόσφατης εμφάνισης της έννοιας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας σε κωδικοποιήσεις των εθνικών συνταγμάτων, του διεθνούς δικαίου καθώς και στη νομολογία των τελευταίων πενήντα ετών παραμένει ένα αξιοσημείωτο δεδομένο.

Σε αντίθεση με την εκ των υστέρων ηθική φόρτιση της έννοιας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων μέσω της «ανθρώπινης αξιοπρέπειας» θα ήθελα να διατυπώσω την άποψη ότι εξαρχής, έστω και μόνον υπαινικτικά, υπήρχε στενή εννοιακή σχέση μεταξύ των δύο θεωρητικών αντιλήψεων. Ανέκαθεν, τα ανθρώπινα δικαιώματα απέρρεαν από την αντίσταση εναντίον της αυθαιρεσίας, της καταπίεσης και της ταπείνωσης. Ουδείς σήμερα μπορεί να αμφισβητήσει κάποιο από τα σεβαστά άρθρα –όπως, για παράδειγμα, το ότι «Κανείς δεν επιτρέπεται να υποβάλλεται σε βασανιστήρια ούτε σε ποινή ή μεταχείριση σκληρή, απάνθρωπη ή ταπεινωτική» (Οικουμενική Διακήρυξη για τα Ανθρώπινα

νοβουλίου που συνεκλήθη στον ναό του Αγίου Παύλου στις 18 Μαΐου. Ο θεσμός καταργήθηκε το 1849, όταν ο Πρώσος βασιλιάς δήλωσε ότι δεν δέχεται «στέμμα από το πεζοδρόμιο».

⁸ Denninger, «Der Menschenwürdesatz im Grundgesetz», έ.α., σ. 397.

Δικαιώματα, Αρ. 5)—⁹ χωρίς να ακούει την ηχώ όσων υπονοούνται: τις κραυγές απόγνωσης αναρίθμητων βασανισμένων και δολοφονημένων ανθρώπων. Η επίκληση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ενισχύεται από την αξιοθρήνητη κατάσταση των θυμάτων που υφίστανται την παραβίαση του δικαιώματός τους για ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Αφού αυτό βρίσκεται στην απαρχή, η εν λόγω νοηματική σχέση θα πρέπει να είναι αυταπόδεικτη και στην εξέλιξη του δικαίου. Θα πρέπει προπάντων να απαντήσουμε στο ερώτημα αν η «ανθρώπινη αξιοπρέπεια» είναι ο όρος μιας κανονιστικά θεμελιώδους έννοιας πλήρους περιεχομένου από την οποία απορρέουν τα ανθρώπινα δικαιώματα μέσω των τεκμηρίων της παραβίασης ή αν πρόκειται απλώς για έναν κατάλογο μεμονωμένων και ασύνδετων μεταξύ τους ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Θα απαριθμήσω ορισμένα στοιχεία από τη νομική θεωρία τα οποία καταμαρτυρούν ότι η «ανθρώπινη αξιοπρέπεια» δεν είναι ένας εκ των υστέρων κατηγοριοποιημένος όρος, δηλαδή κάτι σαν ανδρείκελο που καλύπτει πληθώρα διαφορετικών φαινομένων: αντιθέτως, είναι η ηθική «πηγή»¹⁰ από την οποία τροφοδοτούνται τα περιεχόμενα όλων των θεμελιωδών δικαιωμάτων (1). Στη συνέχεια θα ήθελα να ερευνήσω συστηματικά, από την άποψη της ιστο-

⁹ «No one shall be subjected to torture or to cruel, inhuman or degrading treatment or punishment».

¹⁰ «Το απαραβίαστο της αξιοπρέπειας του ανθρώπου είναι η πηγή όλων των θεμελιωδών δικαιωμάτων» αναφέρεται επί παραδείγματι στο Άρθρο 14 Π. 2 του συντάγματος του 1992 του Ελεύθερου Κράτους της Σαξονίας.

ρίας των εννοιών, τον καταλυτικό ρόλο που παίζει η έννοια της αξιοπρέπειας στη σύνθεση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε λογικό, ηθικό και νομικό επίπεδο (2). Τέλος, η προέλευση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων από την ηθική πηγή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας εξηγεί την εκρηκτική δύναμη μιας συγκεκριμένης ουτοπίας την οποία προτίθεμαι να υπερασπιστώ μπροστά στη συλλήβδην απόρριψη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Carl Schmitt)¹¹ όπως και μπροστά σε πρόσφατες απόπειρες εξουδετέρωσης του ριζοσπαστικού της περιεχομένου (3).

(1) Τα θεμελιώδη δικαιώματα, εξαιτίας της αφηρημένης και γενικής φύσης τους, έχουν ανάγκη εξειδίκευσης κατά περίπτωση. Σε αυτή την προσπάθεια, νομοθέτες και δικαστές από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα καταλήγουν σε διαφορετικά αποτελέσματα· ένα καλό παράδειγμα είναι οι διαφορετικές ρυθμίσεις ηθικά αμφιλεγόμενων ζητημάτων όπως η ευθανασία, η άμβλωση ή η ευγονική μεταχείριση γενετικού υλικού. Εξίσου αμφιλεγόμενο είναι το ότι γενικές νομικές έννοιες προσφέρονται για διαπραγματευτικούς συμβιβασμούς εξαιτίας ακριβώς αυτής της ανάγκης για ερμηνεία. Έτσι, η επίκληση της έννοιας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας όπως γίνεται, ας πούμε, στη θεμελίωση των Ηνωμένων Εθνών, στη συνομολόγηση

¹¹ Σ.τ.μ. Carl Schmitt (1888-1985). Είναι δύσκολο να εκφέρει κανείς άποψη για τις ιδέες του Schmitt σε μια υποσημείωση. Το σίγουρο είναι ότι έχει επηρεάσει τους νεοσυντηρητικούς. Στα ελληνικά κυκλοφορούν: *Σχετικά με τα τρία είδη της σκέψης, Η έννοια του πολιτικού, Ο Λεβιάθαν στην πολιτειολογία του Τόμας Χομπς, Η θεωρία του αντάρτη.*

συνθηκών για τα ανθρώπινα δικαιώματα και συμβάσεων διεθνούς δικαίου διευκολύνει αναμφίβολα τις συναινέσεις ανάμεσα σε συμβαλλόμενα μέρη με διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο: «Όλοι θα συμφωνούσαν ότι η ανθρώπινη αξιοπρέπεια αποτελεί έννοια κεντρικής σημασίας, όχι όμως και γιατί ή υπό ποία μορφή».¹²

Ωστόσο, το νομικό νόημα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας δεν πρέπει να εξαντλείται στη δημιουργία ενός προπετάσματος καπνού πίσω από το οποίο εξαφανίζονται προσωρινά οι πιο βαθιές διαφορές. Η συμβιβαστική λειτουργία η οποία εκπλήρωσε την «ανθρώπινη αξιοπρέπεια» στο ρεύμα της διαφοροποίησης και της εξάπλωσης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ακόμα και, ευκαιριακά, στην εξουδετέρωση αγεφύρωτων διαφορών δεν μπορεί να εξηγήσει την όψιμη εμφάνισή της ως νομική σύλληψη. Θα ήθελα να καταδείξω ότι οι διαφοροποιημένες ιστορικές συνθήκες έφεραν στο προσκήνιο και έκαναν συνείδηση κάτι που ήταν ανέκαθεν υπαινικτικά εγγεγραμμένο στα ανθρώπινα δικαιώματα – δηλαδή την κανονιστική ουσία της ίδιας ανθρώπινης αξιοπρέπειας για τον καθένα, την οποία τα ανθρώπινα δικαιώματα αρθρώνουν με συλλαβές και λέξεις. Έτσι, για παράδειγμα, δικαστές δεν επικαλούνται τίποτε άλλο πέρα από την προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας όταν αποφασίζουν υπέρ της αυτοδιάθεσης των προσωπικών δεδομένων ενόψει των απρόβλεπτων κινδύνων οι οποίοι μπορεί να προκληθούν από τις επεμβατικές τεχνολογίες.

¹² McCrudden, *έ.α.*, σ. 678.

Κατά παρόμοιο τρόπο απεφάνθη το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο στην πρωτοποριακή του απόφαση της 9ης Φεβρουαρίου 2010 σχετικά με τον υπολογισμό των επιδομάτων που ορίζονται στην Παρ. 20 τμ. 2 του Αστικού Κώδικα II (Επίδομα Ανεργίας II).¹³ Με αυτή την αφορμή «παρήγαγε» από το 1ο άρθρο του συντάγματος το θεμελιώδες δικαίωμα για την ελάχιστη απαίτηση διαβίωσης, το οποίο παρέχει στους δικαιούχους (και στα παιδιά τους) τη δυνατότητα για «εύλογη συμμετοχή στον κοινωνικό, τον πολιτιστικό και τον πολιτικό βίο».¹⁴

Η εμπειρία της καταπατημένης ανθρώπινης αξιοπρέπειας έχει ανιχνευτική λειτουργία – όπως, ας πούμε, από την άποψη των αφόρητων όρων διαβίωσης και της περιθωριοποίησης εξαθλιωμένων κοινωνικών τάξεων· από την άποψη της άνισης μεταχείρισης αντρών και γυναικών στον εργασιακό χώρο, της διάκρισης εναντίον αλλοδαπών ή πολιτισμικών, θρησκευτικών και φυλετικών μειονοτήτων· ακόμα και από την άποψη των μαρτυριών που υφίστανται νεαρές γυναίκες σε οικογένειες μεταναστών (οι γυναίκες αυτές πρέπει να απελευθερωθούν από τους παραδοσιακούς κώδικες ηθικής)· ή από την άποψη της βίαιης απέλασης λαθρομεταναστών και μεταναστών που ζητούν πολιτικό άσυλο. Υπό το φως των νέων ιστορικών προκλήσεων, κάθε φορά γίνονται επίκαιρες διαφορετικές πλευρές της ανθρώπινης αξιοπρέπειας· αυτά τα από διαφορετικές πηγές καθορισμένα χαρακτηριστικά της ανθρώπινης

¹³ BVerfG, 1 BvL 1/09 της 9ης Φεβρουαρίου 2010.

¹⁴ Στο ίδιο, τμ. 135.

αξιοπρέπειας οδηγούν σε εμπλουτισμό του κανονιστικού περιεχομένου των παγιωμένων θεμελιωδών δικαιωμάτων καθώς και στη δημιουργία νέων θεμελιωδών δικαιωμάτων.¹⁵ Έτσι, η ανθρώπινη διαίσθηση που υπάρχει στο βάθος εισδύει αρχικά στη συνείδηση και έπειτα στα νομικά κείμενα προκειμένου να αρθρωθεί νοηματικά στο εσωτερικό τους.

Το σύνταγμα της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης του 1919, το οποίο εισήγαγε κοινωνικά θεμελιώδη δικαιώματα, παρέχει ένα παράδειγμα γι' αυτή τη βήμα προς βήμα ανάπτυξη. Στο άρθρο 151 γίνεται λόγος για «εγγύηση αξιοπρεπούς ύπαρξης για όλους». Εδώ εκφράζεται η έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας με την κατηγορηματική χρήση μιας λέξης από το λεξιλόγιο της καθομιλουμένης (*menschenwürdigen*). Το 1944 η Διεθνής Οργάνωση Εργασίας (ILO – ΔΟΕ), σε ανάλογο πλαίσιο, χρησιμοποιεί την ασύντμητη ρητορική της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.¹⁶ Και μερικά χρόνια αργότερα η Οικουμενική Διακήρυξη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, στο άρθρο 22, απαιτεί την εξασφάλιση οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων

¹⁵ Ο McCrudden μιλάει, σε παρόμοιες περιπτώσεις, για «ανάγκη να δικαιολογείται η δημιουργία νέων και η επέκταση υπάρχοντων δικαιωμάτων», έ.α., σ. 721.

¹⁶ Στη διακήρυξη που υπεγράφη στη Φιλαδέλφεια τη 10η Μαΐου 1944 για τους στόχους της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας αναφέρεται στο τμ. 2α: «Όλοι οι άνθρωποι, ανεξάρτητα από τη φυλή, την πίστη και το φύλο τους, έχουν το δικαίωμα να επιδιώκουν την υλική ευημερία και την πνευματική ανάπτυξή τους με ελευθερία και αξιοπρέπεια, μέσα σε οικονομική ασφάλεια και στις ίδιες ευνοϊκές συνθήκες».

ούτως ώστε ο καθένας να μπορεί να ζει σε συνθήκες που να εξασφαλίζουν «την αξιοπρέπεια και την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς του».¹⁷ Από τότε μιλάμε για διάφορες «γενιές» ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Από την «ευρετική» λειτουργία της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας προκύπτει η λογική σχέση των τεσσάρων γνωστών κατηγοριών των δικαιωμάτων: τα θεμελιώδη δικαιώματα μπορούν να υπόσχονται την ηθική, να σέβονται την ανθρωπινή αξιοπρέπεια του καθενός, να εκφράζονται πολιτικά μόνον όταν συλλειτουργούν εξίσου και στις τέσσερις κατηγορίες τους.¹⁸

Τα «φιλελεύθερα» δικαιώματα σχετικά με την ελευθερία, τα οποία αποκρυσταλλώνονται στην ελευθερία κινήσεων του προσώπου, στην ελεύθερη

¹⁷ «Κάθε άτομο, ως μέλος του κοινωνικού συνόλου, έχει δικαίωμα κοινωνικής προστασίας. Η κοινωνία, με την εθνική πρωτοβουλία και τη διεθνή συνεργασία, ανάλογα πάντα με την οργάνωση και τις οικονομικές δυνατότητες κάθε κράτους, έχει χρέος να του εξασφαλίσει την ικανοποίηση των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων που είναι απαραίτητα για την αξιοπρέπεια και την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς του». («Everyone, as a member of society, has the right to social security and is entitled to realization, through national effort and international co-operation and in accordance with the organization and resources of each State, of the economic, social and cultural rights indispensable for his dignity and the free development of his personality».)

¹⁸ Georg Lohmann, «Die Menschenrechte: Unteilbar und gleichgewichtig? – Eine Skizze», στο: Georg Lohmann, Stefan Gosepath, Arnd Pollmann, Claudia Mahler, Norman Weiß, *Die Menschenrechte: Unteilbar und gleichgewichtig?*, Studien zu Grund- und Menschenrechten 11, Potsdam: Universitätsverlag Potsdam 2005, σ. 5-20.